

ВИДИ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО В ГЕНЕЗИСІ СТАТЕВИХ ЗЛОЧИНІВ

Віктимна поведінка неповнолітніх займає важливе місце у кримінології. Зроблено висновки, що соціальна незрілість неповнолітніх потерпілих від статевих злочинів у поєднанні з психологічними, фізіологічними підставами сприяє їх віктимізації. Встановлено, що види віктимної поведінки відіграють важливу роль у генезисі й механізмі вчинення статевого злочину.

Ключові слова: *статеві злочини, неповнолітній потерпілий, віктимна поведінка, віктимні риси.*

Мячикова И. В. Виды виктимного поведения несовершеннолетнего в генезисе половых преступлений

Виктимное поведение несовершеннолетних занимает важное место в криминологии. Сделаны выводы, что социальная незрелость несовершеннолетних потерпевших от половых преступлений в сочетании с психологическими, физиологическими основаниями способствует их виктимизации. Установлено, что виды виктимного поведения играют важную роль в генезисе и механизме совершения полового преступления.

Ключевые слова: *половые преступления, несовершеннолетний потерпевший, виктимное поведение, виктимные черты.*

Miachikova I. V. Types of provocative behavior in the genesis of a minor sex crimes

Victim behavior of juveniles takes prominent place in criminology. It has been concluded that social immaturity of juvenile victims suffered fro of sexual crimes in conjunction with the psychological, physiological reasons contributes to their victimization. It has been found out that the kind of victim behavior play an important role in the genesis and the mechanism of committing sexual crimes.

Key words: *sexual crimes, juvenile victim, victim behavior, victim characteristics.*

Статеві злочини щодо неповнолітніх становлять підвищену суспільну небезпеку. Це зумовлюється насамперед об'єктом цих злочинів – статевою недоторканністю неповнолітніх, а в разі застосування насильства – здоров'ям і життям найбільш незахищеної частини населення. Кримінологічна значущість віктимної поведінки, що характерна для багатьох жертв злочинів, уможливило певну їх класифікацію. Класифікація потерпілих від злочинів має важливе значення для запобігання злочинам, оскільки мета її розробки полягає в підвищенні ефективності профілактики злочинів і забезпеченні охорони громадян як потенційних жертв.

Слід зазначити, що юридична наука і соціологія девіантної поведінки неодноразово зверталися до проблеми потерпілого від злочину, його ролі в механізмі злочинної поведінки, до аналізу профілактичних аспектів віктимності. Дослідженням цієї проблеми в різний час займалися вчені: А.Н. Трайнін, Б.С. Никифоров, І.П. Лановенко, О.М. Костенко, Л.В. Франк, В.І. Полубінський, Ю.М. Антонян, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнєцова, В.С. Мінська, Д.В Рівман, А.П. Шеремет,

С.С. Косенко, О.В. Синєокий, А.С. Лукаш, Т.Д. Лисько, О.В. Губанова, Л.М. Ларченко, Л.Г. Козлюк. Їх праці присвячені насамперед вивченню потерпілого від статевих злочинів, детермінант вчинення статевих злочинів, протидії статевим злочинам проти неповнолітніх. Однак спеціального дослідження видів віктимної поведінки неповнолітніх у генезисі статевих злочинів проведено не було.

Не можна не погодитись, що в механізмі вчинення злочину поведінка злочинця зумовлюється як поведінкою жертви, будь-якими її якостями, рисами, властивостями, так і характером стосунків злочинця з потерпілим, що виникли до вчинення злочину або безпосередньо у процесі зіткнення інтересів цих учасників кримінального конфлікту. У зв'язку з цим слід погодитись з науковцями, що коли до злочину підходити з максимально широких позицій, то не можна обминути того факту, що за своєю природою злочинне діяння – це «жертвопороджуючий» акт¹.

Отже, дослідження віктимологічних аспектів поведінки неповнолітніх жертв статевих злочинів тісно пов'язане з розробками, здійсненими науковцями у межах кримінологічної віктимології. Кримінологічне дослідження зазначеної проблеми має здійснюватись у взаємозв'язку двох складових: неповнолітніх жертв статевих злочинів і особистості злочинця.

Вчені справедливо зауважують, що жертвами зґвалтування найчастіше стають найменш захищені прошарки населення: жінки і діти (Л.М. Щеглов, Н.Д. Ярославцева). У науковій літературі також підкреслюється, що особливо підвищена віктимність властива неповнолітнім, що пояснюється особливостями їхнього віку і відсутністю повної сформованості особистості. Дослідники, які займаються проблемою віктимності жертв злочинів, зокрема зґвалтування, підкреслюють високу значущість у здійсненні злочину індивідуально-особистісних рис потерпілих².

Водночас юристи впевнені, що проблему зґвалтування неповнолітніх та їх віктимності слід вирішувати з кримінологічних та кримінально-правових позицій (М.А. Семікін, О.А. Гонюченко), а психологи наголошують на важливості розкриття ролі особистісних якостей у цьому процесі (В.Л. Васильєв).

Деякі аспекти кримінологічної віктимології загалом та віктимологічна поведінка неповнолітніх жертв статевих злочинів зокрема досліджувались зарубіжними та вітчизняними вченими. Однак дискусійною залишається проблема детермінант віктимної поведінки неповнолітніх жертв статевих злочинів на сучасному етапі розвитку суспільства. Детальне вивчення і дослідження віктимних рис дітей є важливим чинником профілактики злочинів, що вчиняються проти них. Молодь, за словами основоположника віктимології Л. Франка, має схильність стати за певних обставин жертвою злочину, оскільки вона характеризується нездатністю уникати небезпеки там, де це було можливо³. Особистість неповнолітнього потерпілого від статевих злочинів недостатньо досліджена в кримінології. Глибоке вивчення поведінки неповнолітніх жертв у цих напрямках має істотне теоретичне і особливо практичне значення для правильної кваліфікації, визначення міри покарання і здійснення цілеспрямованих заходів кримінологічної профілактики. Водночас важливе значення має необхідність виділення основних груп неповнолітніх жертв статевих злочинів. До спеціальних детермінант, що зумовлюють вчинення насильницьких злочинів, у тому числі й статевих, щодо неповнолітніх, ми відносимо ті чинники, які впливають на формування віктимної поведінки жертви. Зрозуміло, що для з'ясування механізму ста-

тевого насильства, який спрацьовує в конкретних суспільно небезпечних діях, необхідне вивчення тих зовнішніх ситуаційних впливів, які відповідно інтерпретовані злочинцем і зумовлюють вчинення насильства над людиною. І жертва злочину як елемент конкретної життєвої ситуації, як фактор, що генетично і динамічно впливає на злочинність, має кримінологічне значення.

Особливе віктимологічне значення має провокуюча поведінка жертви внаслідок її високого віктимного потенціалу. Дуже часто така поведінка є приводом і джерелом конфлікту. Віктимологічно значущою може бути також позитивна поведінка жертви, якщо вона полягатиме у здійсненні захисту будь-якої особи від злочинних посягань, під час виконання службових або громадських обов'язків. У таких випадках, якби жертва не діяла певним способом, вона не викликала б відповідної насильницької реакції з боку злочинця.

Серед кримінологів одержало загальне визнання положення, згідно з яким деяким категоріям осіб притаманні риси психологічного, фізичного морального характеру, що створюють підвищену можливість для таких людей стати жертвами злочину. До такої категорії осіб відносять неповнолітніх, адже їм притаманні такі загальні риси, як довірливість, допитливість, наївність, фізична слабкість. Індивідуальними рисами є тривожність, емоційна нерівноваженість, необ'єктивна та неадекватна оцінка своїх можливостей. Саме ці риси (загального та індивідуального характеру) використовуються злочинцями при посяганні на ставу недоторканність дитини⁴.

О. Мойсеєва поділяє віктимні риси неповнолітніх осіб на дві групи – загальні та індивідуальні. До загальних (притаманних підлітковому віку) належать: довірливість, наївність, допитливість, невміння адекватно реагувати на ситуацію, відставання у психічному розвитку від фізичного, перевага у психічній діяльності процесів збудження над гальмуванням, а інколи – звичайна фізична слабкість. Індивідуальні віктимні риси можуть бути поділені, у свою чергу, на біопсихологічні, власне психологічні та соціально-психологічні⁵.

Слід зауважити, що неповнолітні вирізняються низьким рівнем особистої зрілості. Для них характерна підвищена навіюваність, засвоєння асоціальних установок, слабкий контроль власних потягів, залежність від ситуації, нездатність активно впливати на неї, схильність до відходів від важких ситуацій або повне підпорядкування їм.

Розглядаючи віктимологічні аспекти поведінки неповнолітніх жертв статевих злочинів, слід наголосити на тому, що вони жодною мірою не виправдовують злочинця, який вчинив зазначені злочини. І хоча неповнолітні жертви статевих злочинів часто певним чином ініціюють посягання, але при цьому така поведінка неминує не зумовлює злочинного варіанта поведінки іншої особи. Остаточний вибір завжди залишається за злочинцем⁶. Тому потрібно детально досліджувати поведінку неповнолітніх жертв, оскільки в багатьох випадках вона має провокативний характер. Виявлення особливостей віктимної поведінки неповнолітніх жертв, що виступають подразнюючим чинником при вчиненні щодо них статевих злочинів, дасть змогу розробити адекватні заходи впливу на неповнолітніх з метою забезпечення їх від статевих злочинних посягань.

Як правило, незнайомі особи запрошували неповнолітніх до себе додому, пропонували їм їжу, гроші, після чого розбещували їх. Зазначена категорія дітей проживала у неблагополучних сім'ях, у яких вони були позбавлені догляду батьків, жебракували. Бажання пристойно виглядати поміж матеріально забезпечених од-

нолітків і мати достатньо коштів на задоволення власних потреб викликало у неповнолітніх інтерес до спілкування з незнайомими людьми, які пропонували їм те, що вони прагнули мати. Все це підтверджує, що суперечності між наявними потребами людей і нерівними можливостями їх задоволення набувають гостроти у випадку з неповнолітніми. Бурхливий розвиток їх фізичних, інтелектуальних, емоційних сил, бажання самоствердитись у світі дорослих вступає у суперечність з недостатньою соціальною зрілістю, відсутністю професійного і життєвого досвіду, невисокою кваліфікацією (або відсутністю її як такої), а отже, і невисоким (невизначеним) статусом.

Слід зазначити, що підлітковий перехідний вік є найнебезпечнішим періодом, коли діти тягнуться до нових вражень і відчуттів, і на цьому шляху на них чатує чимало небезпек. Особливо це стосується категорії дітей, позбавлених батьківської уваги та які опинились на вулиці.

Отже, є підстави стверджувати, що руйнування чи серйозні зміни мікросередовища дитини (родини, шкільного чи найближчого побутового оточення та ін.) штовхають її до «групи ризику» стати жертвою статевих злочинів. Залежить це від того, які саме умови життя руйнуються, наскільки вони життєво необхідні дитині, а також як довго чи швидко в часі тривав процес їхнього руйнування⁷. Тому очевидно, що для дітей, які стали жертвами статевих злочинів, найбільш небезпечним є руйнування сімейного середовища.

Дисертаційне дослідження, здійснене С.С. Косенко, виявило, що 45% неповнолітніх жертв статевих злочинів перебували у нетверезому стані. Досить часто розпивання алкогольних напоїв жертвами відбувається разом із злочинцем. А тому нетверезий стан, безумовно, слід відносити до криміногенних чинників, які зумовлюють віктимну поведінку неповнолітніх жертв статевих злочинів. Проведене вченим дослідження підтверджує, що до них можна віднести категорію дітей, які не усвідомлюють, що стосовно них вчиняється статевий злочин. Це переважно діти дошкільного віку, які в силу своїх вікових особливостей не усвідомлюють, що собою являє статеве життя, а тому не здатні розуміти, коли проти них вчиняється статевий злочин⁸.

Серед зазначених жертв з добропорядною поведінкою слід виділити категорію неповнолітніх, які усвідомлювали злочинний характер вчинюваних щодо них дій, але не могли чинити опору, оскільки перебували у безпорадному стані.

У кримінологічних дослідженнях існують різні критерії класифікації. Слід нагадати, що одним із перших вчених, хто намагався розподілити потерпілих на групи, був Л.В. Франк. Науковець в основу такої класифікації поклав склад злочину і загальний об'єкт посягання⁹. Згодом на підставі кримінологічних досліджень були виділені й інші критерії класифікації: за повторюваністю заподіяної шкоди, соціально-демографічні, а одним з найпоширеніших із них став моральний критерій.

Найчастіше справжній спротив жертви сприймається злочинцем як уявне чи удаване кокетування. А.П. Дьяченко визначив, що багато потерпілих ведуть з майбутнім гвалтівником деяку сексуальну гру, зміст якої їм часто незрозумілий, тобто не усвідомлюється. Тому завжди потрібно розрізняти і співвідносити суб'єктивне сприйняття реальності злочинцем і потерпілою особою з об'єктивною значущістю і змістом реальності¹⁰.

Саме зазначений критерій та наведена віктимна поведінка найбільш незахищеної категорії населення дає можливість виділити основні групи неповнолітніх

жертв статевих злочинів. До першої слід віднести неповнолітніх осіб, поведінка яких не відповідає природним законам соціального життя людей, у тому числі законам природного права. Як правило, така поведінка формується у них у результаті неналежного сімейного виховання, педагогічної занедбаності, розбещуючого впливу оточення, в якому вони проводять свій вільний час, та засобів масової інформації. Досить часто, як зазначалося, неповнолітні жертви ведуть зі злочинцем сексуальну гру, причому не усвідомлюючи цього. До другої групи варто відносити неповнолітніх, поведінка яких була узгоджена із природними законами соціального життя людей, у тому числі законами природного права. Зазначена категорія неповнолітніх жертв статевих злочинів характеризується добропорядною поведінкою.

Так, слід зазначити, що обидві категорії неповнолітніх жертв досліджуваних злочинів постраждали від сваволі осіб, які задовольняли свої сексуальні потреби, використавши найбільш незахищену категорію населення, якою є неповнолітні.

В.С. Мінська слушно зауважує, що аморальна поведінка потерпілих може виявлятися у дії (спільне вживання спиртних напоїв і перебування з винним наодинці, вияв ласки), але може бути й пасивною (недостатньо активна протидія виявам сексуальних намірів). Те й інше можна тлумачити як дозвіл на підготовку та вступ у статевий зв'язок¹¹. Водночас науковець вважає, що навіть така поведінка потерпілих тлумачиться по-різному. Для визнання сексуального злочину спровокованим важливо встановити не тільки наявність аморальних дій потерпілої в ризиковій для неї ситуації, а й те, що ці обставини адекватно відобразилися у свідомості злочинця і вплинули на формування його психічного діяння. Тільки правильне уявлення винного про ситуацію і поведінку потерпілої робить учасниками подій обох суб'єктів.

Підкреслимо, що характерною особливістю статевих злочинів є той факт, що на більшість злочинних виявів такого роду більший або менший відбиток накладає поведінка потерпілого, яка не може не враховуватись як теорією, так і практикою боротьби з цими злочинами.

Для багатьох потерпілих від статевих злочинів характерним є те, що вони стали жертвами не випадково, це було підготовлене їх поводженням і особистісними властивостями, умовами виховання і способом життя.

Віктимна поведінка неповнолітніх потерпілих у ряді випадків пояснюється їх неправильним моральним формуванням, дефектами статевого виховання тощо. Внаслідок чого, підпадаючи під вплив злочинця, неповнолітні у ряді випадків категорично не відвертають вплив злочинця, виявляють нездоровий інтерес, можуть добровільно йти на контакт із ним тощо: роздягаються, дозволяють дивитись на свої статеві органи тощо.

В.В. Романов пропонує класифікацію за соціальними, психологічними і біофізичними характеристиками жертв. Залежно від характеру взаємин постраждалого із злочинцем жертви поділяються на випадкові, заздалегідь невизначені та визначені¹². Випадковими В.В. Романов називає жертв, які стали ними незалежно від волі й бажання злочинця і потерпілого (жертви злочинів за необережністю). У дозлочинній ситуації злочинець і потерпілий можуть навіть не знати один одного. Заздалегідь невизначеними жертвами вважаються такі особи, яким завдається шкода у результаті злочинних дій, вчинених винятково з ініціативи правопорушника при пасивній ролі потерпілого у генезисі протиправного діяння. При невизначених відносинах між ними злочинець свідомо вибирає свою

жертву під час короткочасних контактів. Визначеними вважаються жертви злочинних діянь, учасниками яких є люди, пов'язані родинними, сімейними, дружніми, любовними й іншими близькими відносинами. Приводом до здійснення протиправних дій найчастіше бувають помста, задрість, ревності тощо. У таких умовах злочинець найчастіше конкретну жертву задовго до злочинного акту.

Д. Рівман виділив такі типи віктимної поведінки жертв сексуальних злочинів:

1. Активна провокуюча поведінка – жертва прямо просить вчинити з нею дії сексуального характеру або дозволяє злочинцю вважати про бажаність для жертви будь-яких сексуальних дій щодо неї та про можливість безкарності такого роду злочинного посягання;

2. Пасивна поведінка – неспроможність чинити опір сексуальному посягання.

Вікові особливості психіки неповнолітніх потерпілих (незрілість, підлеглість авторитету дорослого, довірливість, недостатність життєвого досвіду і поінформованості в питаннях статевих відносин, невміння повно і критично оцінювати ситуацію, прогнозувати можливі дії інших осіб) є певною передумовою до сексуального насильства над ними.

Криминолог В. Туляков зазначає про можливість побудови класифікації жертв правопорушень, виходячи не тільки з мотиваційного забарвлення їх основної діяльності, особливостей взаємодії із середовищем, рівнів психічного відображення дійсності, а й з особливостей самих механізмів формування і розвитку людської мотивації. Розподіл науковець пропонує проводити за п'ятьма групами: 1) імпульсивні жертви; 2) жертви з утилітарно-ситуативною активністю; 3) настановчі жертви (агресивні); 4) раціональні жертви (провокуючі); 5) жертви із ретрестською активністю¹³. На відміну від В. Тулякова, науковець О. Сльота жертв розпусних дій за механізмом віктимологічної поведінки розподіляє так: 1) імпульсивно-свідомі (65%) – переважною більшістю дівчатка у віці 12–14 років, які відзначаються занадто провокуючою поведінкою, прагнуть продемонструвати обізнаність з питань сексу, ведуть відверті розмови на такі теми; 2) нейтрально-пасивні (31%) – не виявляють ініціативи у стосунках, замкнені в собі, але водночас неспроможні протидіяти зловживанням, підкоряються авторитету дорослих; 3) обережні (4%) – добре виховані та обізнані щодо заходів власної безпеки, можуть стати об'єктом сексуальних зловживань за певних обставин, власна поведінка має мінімальний ступінь віктимності¹⁴.

Як бачимо, поведінка потерпілих від зґвалтування може бути провокуючою. Провокаційна поведінка потерпілих від зґвалтування за своїм характером може бути активною або пасивною. Активною поведінка буде у випадках спільного розпивання спиртних напоїв, згода зайти в квартиру до винного (особливо знаючи про те, що в ній нікого немає) тощо. Пасивна поведінка може мати місце, коли потерпіла особа не робить жодних спроб протидіяти сексуальним намірам винної особи – відсутність уваги на поцілунки, пестощі, обійми.

Отже, можна зробити висновок про різний характер віктимної поведінки неповнолітніх жертв статевих злочинів, яка може відповідати природним законам соціального життя людей у суспільстві або суперечити їм. Ми встановили, що неповнолітня жертва відіграє важливу роль у генезисі та механізмі вчинення статевих злочинів. Врахування особливостей поведінки неповнолітньої жертви має важливе значення для профілактики, розслідування та призначення покарання винним. Низький рівень соціальної культури суспільства є визначальним чинни-

ком формування злочинної поведінки осіб, які вчинили статеві злочини щодо неповнолітніх, оскільки на основі нього в осіб сформувався комплекс сваволі та ілюзій, який і є причиною досліджуваних злочинів.

Віктимологічне дослідження поведінки неповнолітніх жертв статевих злочинів варто здійснювати у взаємозв'язку неповнолітньої жертви і особистості злочинця. Віктимна поведінка неповнолітніх у генезисі вчинення статевих злочинів займає важливе місце у кримінології. Слід узагальнити висновок, що соціальна незрілість неповнолітніх жертв статевих злочинів, поєднуючись із психологічними, фізіологічними та іншими підставами сприяє їх віктимізації. Водночас варто зазначити, що, незважаючи на провокативну поведінку деяких неповнолітніх потерпілих від статевих злочинів, жертвами таких злочинів можуть стати і діти із добропорядною поведінкою. Серед них виділяють дві категорії дітей: 1) діти, які не усвідомлюють, що стосовно них вчиняються статеві злочини (це переважно діти дошкільного віку, які в силу своїх вікових особливостей не усвідомлюють, що собою являє статеве життя, а тому не здатні розуміти, коли проти них вчиняється статевий злочин); 2) діти, які усвідомлювали злочинний характер вчинюваних щодо них дій, але не могли чинити опору, оскільки перебували у безпорадному стані.

1. *Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження)* / За заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. – Х.: Кроссруод, 2008. – С. 202. 2. *Холл З.* Последствия сексуальных и психологических травм // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – №5. – С. 62-67. 3. *Франк Л. В.* О классификации потерпевших в целях виктимологического исследования // Вопросы уголовного права, прокурорского надзора, криминалистики и криминологии. – Душанбе, 1968. – С. 181-182. 4. *Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження)* / За заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. – С. 202. 5. *Мойсеева О.* Віктимність неповнолітніх як психолого-правова проблема // Право України. – 2000. – № 7. – С. 99-100. 6. *Антоян Ю.М.* Роль ситуации в формировании мотивов // Криминальная мотивация. – М.: Наука, 1986. – С. 96. 7. *Минская В.С.* Опыт виктимологического изучения изнасилований // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1972. – Вып.17. – С. 25. 8. *Косенко С.С.* Віктимологічна характеристика статевих злочинів щодо неповнолітніх: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – К., 2004. – С. 46. 9. *Франк Л.В.* Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе, 1972. – С. 41-50. 10. *Дьяченко А.П., Колоскова И.Ю.* Характеристика изнасилований: статистический анализ // Проблемы социального контроля за проституцией, СПИДом и порнографией. – М.: Академия МВД РФ, 1993. – С. 25-43. 11. *Минская В.С.* Цит. работа. – С. 23. 12. *Романов В.В.* Основы криминальной виктимологии : Учеб. пос. – Мн., 1980. – С. 21. 13. *Туляков В.А.* Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. – О., 2001 – 36 с. 14. *Сльота О.* Загальна характеристика жертви розбещення неповнолітніх // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 8. – С. 95.